

УДК 811.161.2'373

Данилюк Н. О.

КУЛЬТУРОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ТА ЇЇ ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ

У статті розглядається проблема виділення в сучасній українській мові слів із національно-культурною конотацією. Визначаються основні критерії виокремлення і тематичні групи лінгвокультурем. Повідомляється про результати роботи викладачів Волинського державного університету над мовокраїнознавчим словником-довідником «Україна в словах».

Сучасні вчені вважають, що національно-мовний образ світу як комплекс понять і відношень, що фіксується мовною системою певного етносу, виявляється на різних мовних рівнях. Найповніше він представлений у лексико-семантичній, фразеологічній та синтаксичній системах мови, зокрема у групі слів і словосполучень, в яких через поняття утілюються такі риси народу, як географічне місце проживання, громадський побут і звичаї, основні галузі господарства, промисли і ремесла, поселення і житло, національний одяг, традиційні страви, зовнішність, типові внутрішні стани, сім'я і родинна обрядовість, мистецтво, вірування, мораль тощо. Мета нашої статті - на матеріалі сучасної української мови окреслити групу номінацій з національно-культурним компонентом у семантичній структурі й подати відомості про їх представлення в лексикографічних працях. У науковій літературі для позначення цих номенів маємо різні назви: безеквівалентні слова, реалії, фонові лексика, культурологічні номінації, слова з національно-культурною конотацією, етнокультурно марковані слова, національно маркована лексика, мовні стереотипи та ін. Останнім часом почав уживатися термін «лінгвокультурема», що виник із розвитком спеціальної галузі - лінгвокультурології (див. праці В. Воробйова, В. А. Маслова, Н. Зайченко, Т. Кіс, М. Шевченко та ін.). Вивченням культурологічних одиниць загалом у різних аспектах займаються дослідники сучасних літературних мов, стилістики, контрастивної лекси-

кології, теорії та практики перекладу, лінгвокраїнознавства, етнолінгвістики тощо (А. О. Брагіна, Є. М. Верещагін, В. Г. Костомаров, Л. Б. Воскресенська, В. Н. Манакін, Г. Д. Томахін, Р. П. Зорівчак, Г. Сковронська, З. Калета, А. Вежбицька та багато ін.). Однак системного опису лінгвокультурем як специфічної мовностилістичної категорії ще не здійснено. Також не створено спеціального банку мовних знаків культури, які б відображали зокрема національно-мовну картину світу українців і фіксувалися у відповідних лексикографічних працях. Зазначимо, що лінгвокраїнознавчі, етнолінгвістичні словники існують, наприклад, у польському, російському мовознавстві. Російською мовою вийшла серія лінгвокраїнознавчих довідкових видань за редакцією Є. М. Верещагіна, В. Г. Костомарова, Г. В. Чернова, Г. Д. Томахіна, Л. Г. Веденінової та ін. Вони містять лексику, пов'язану з культурами Росії, США, Великобританії, Франції. Перекладено з німецької мови енциклопедію символів народів світу, з'явилися словник мови фольклору С. Є. Нікітіної та О. Ю. Кукушкіної, зібрання концептів Ю. С. Степанова, лінгвокультурологічний словник Л. К. Муллагієвої та ін. [див.: 1; 6; 7; 9]. Традиційні цінності слов'ян представляють етнолінгвістичні праці, укладені колективами польських учених на чолі з Єжи Бартмінським та російських - на чолі з М. І. Толстим [10; 12]. В українській лексикографії поки що маємо лише словники символів за ред. О. І. Потапенка і М. К. Дмитренка, найвідоміших образів україн-

ської міфології за ред. О. Таланчук, «Українську міфологію» В. Войтовича, етнолінгвістичний словник з гуцульської міфології Н. Хобзей [див.: 2; 11; 13]. Над укладанням словника вербальних символів працює О. Сімович [див. 8].

Проблема виділення національно-культурної лексики сучасної української мови зумовлена багатьма екстралінгвістичними та інтралінгвістичними факторами. Одним із них є неопрацьованість критеріїв розмежування подібних номенів. На нашу думку, такими критеріями можуть бути: 1) *семантичний* (враховується денотативний і конотативний зміст слів та словосполучень); 2) *граматичний* (у першу чергу, показовий стосовно типових морфолого-словотвірних, синтаксичних ознак мови на зразок пестливо-зменшувальних суфіксів, тавтологічних, прикладкових утворень, порівняльних зворотів, однокладних, неповних речень тощо); 3) *функціонально-стилістичний* (культурологічна лексика може виконувати в текстах функції створення національного колориту, стилізації, інтимізації тощо); 4) *перекладний* (частина українознавчої лексики відноситься до безеквівалентної, так званих реалій, що, не маючи прямих відповідників, транслітеруються або транскрибуються, калькуються чи передаються описово або спеціально пояснюються у примітках до тексту; див., зокрема, працю Р. П. Зорівчак «Реалії і переклад» (Львів, 1989), у якій показано способи відтворення англійською мовою назв українських традиційних страв, одягу, пісень, танців, музичних інструментів, етнографічних територій та їх жителів, свят, міфологічних істот тощо); 5) *зіставний* (продуктивний при порівнянні двох чи більше мовно-національних систем у контрастивній лексикології; див. праці В. Н. Манакіна, Д. Х. Баранника, М. П. Кочергана, Л. В. Бублейник, Ф. С. Бацевич та ін.); 6) *лінгводидактичний* (практично використовується при вивченні національних мов іноземцями; див. праці Є. М. Верещагіна, В. Г. Костомарова, А. О. Брагіної - в російському мовознавстві; Г. М. Миронової - в українському); 7) *експериментальний* (виявляється під час проведення психолінгвістичних, соціолінгвістичних експериментів; див. словники асоціативних норм Н. П. Бутенко). Корисним може бути також метод усного опитування чи письмового анкетування, який проводиться з носіями іншої національної культури і дозволяє виділити незвичне для них в українському побуті, традиціях, родинних стосунках, суспільно-громадському житті тощо.

Відомо, що у семантичній структурі культурологічної лексики прийнято виділяти денота-

тивні семи (семи предметно-логічної співвіднесеності) та конотативний шар, до якого входять оцінні, експресивно-емоційні елементи значення, стилістичне забарвлення і, за висловом Н. Г. Комлева, «культурна» конотація. Групу номінацій із національно-культурним компонентом у денотаті становитимуть, очевидно, назви властивих тільки певним народам предметів національної культури, фактів історії, державних інститутів, імена фольклорних героїв, міфологічних істот тощо, відомі в науці як реалії. Наприклад, для українського етносу це будуть: *рушник, хата, пироги, борщ, коровай, вишиванка, козак, чумаки, Запорозька Січ, Байда, Маруся Чурай, Київ* та ін. Л. М. Дяченко назвала їх понятійно-безеквівалентними і виділила у своїй роботі 190 слів, серед яких - не лише ті, що характеризують традиційну матеріальну і духовну культуру українців (*бандура, ватра, вечорниці, війт, гопак, джура, коломийка* та ін.), а й порівняно недавно утворені назви типу *гривня, ліквідатор, чорнобильець* [3, 195]. Диференційними для виокремлення слів-реалій в українській мові є семи «український», «типовий для українців», «властивий українцям», «поширений в Україні» і под. Другу групу, на думку дослідниці, становлять частково безеквівалентні слова, значення яких відрізняються у зіставлюваних мовах не понятійними семами, а денотативно-сигніфікативними зв'язками (*лан, мажа, кроква* тощо). Розглядаючи безеквівалентну українсько-російську фразеологію, О. П. Левченко виявила понад 215 одиниць, в яких можуть використовуватися етноунікальні компоненти *барвінок, ряст, гарбуз, любисток, рута, терен, верба, смерека, тополя, явір, макітра, макогін, писанка (крашанка), решето, скриня, вінок, лава, піч* та ін., що є власне лінгвокультуремами [див.: 5].

До номінацій із національно-культурним змістом у конотативному шарі відносять слова, які характеризуються у зіставлюваних мовах додатковими до понятійних елементами значень, заснованими на психолого-оцінних, релігійних, історичних та інших асоціаціях. Наприклад, українське слово *русалка* понятійно не різниться з російським, однак в українській мові на перший план виходять такі елементи значення: «гарна», «приваблива», «охайна»; у російській - «страшна», «неприваблива», «зла». Порівнюючи людину з ведмедем, українці мають на увазі, що вона велика, незграбна; англійці та жителі США - тепла, м'яка; італійці - дика, фіни - фізично сильна, але ласкава тощо. Як правило, національно-культурні елементи значення не входять у дефініцію мовної одиниці, а отже не фіксуються тлумачними,

перекладними словниками, що ускладнює адекватне сприймання тексту. Такі семи слід подавати в етнолінгвістичних, лінгвокультурологічних словниках.

Серед лексем з національно-культурною конотацією особливе місце посідають образи-символи. Вивченням вербальних українських символів займаються В. І. Кононенко, О. І. Сімович та ін. Вони підкреслюють, що ці одиниці постають як явище специфічно національне, тісно пов'язане з мисленням, свідомістю, культурою і мовою народу. У монографії «Символи української мови» В. Кононенко виділив такі різновиди: *архетипові* слова-символи (вода, вогонь, світло), *символи-міфологеми* (русалка, домовик, чорт), *біблійні слова-символи* (Бог, Діва Марія, пророк), *космічні* (земля, сонце, місяць, зоря), *символи довкілля* (гора, скеля, болото, камінь), *явища природи* (буря, грім, хмара, дощ), *рослинні* (калина, явір, м'ята, чорнобривець), *орнітологічні* (зозуля, голуб, горлиця, ворон), *анімалістичні* (кінь, віл, вовк, коза, жаба), *антропологічні* (мати, козак, дівчина, хлопець), *предметні* (коса, плуг, меч, шабля), *абстрактні* (душа, доля, сльози) та інші, котрі мають виразну національну маркованість в українській культурі [див.: 4].

Важливим носієм національно-культурної інформації також є ономастика, супроводжувана українознавчими асоціаціями; Наприклад, номени *Київ, Батурын, Переяслав, Берестечко, Крим, Польща, Дніпро, Туреччина, Московщина* та ін. містять для українця додатковий культурно-історичний зміст, викликають асоціації з подіями минулих часів.

Застосовуючи названі критерії, викладачі Волинського державного університету - працівники лабораторії культурологічної лексики уклали першу книгу лінгвоукраїнознавчого словника-довідника «Україна в словах», призначеного для учнів старших класів та студентів. Він побудований за тематичним принципом і складатиметься з 24 розділів: 1-ша частина - «Наша держава - Україна», «3і сторінок історії України», «Рослини», «Тварини», «Місто. Село. Громадські споруди. Установи», «Хата, садиба», «Хатні речі», «Страви і напої», «Вбрання», «Українське мистецтво. Фольклор», «Найдавніші вірування», «Християнське віровчення і свята»; 2-га частина - «Географічні об'єкти», «Небо і світила», «Явища природи», «Пори року», «Родина», «Людина як суспільна істота», «Людина за рисами характеру, поведінкою», «Традиційні господарські заняття», «Метрологічні назви», «Абстрактні поняття», «Власні імена людей», «Власні географічні на-

зви». До цих тематичних груп увійшли опорні терміни українознавства як науки (українознавство, народ, нація, мова і под.); назви людей за родом занять, майновим і соціальним станом, родинними стосунками (мати, батько, кум, хрещений, козак, чумака, коваль, бандурист); номінації традиційних предметів побуту, страв, напоїв (горщик, макітра, кутя, коровай, узвар); назви частин народного костюма (сорочка, плахта, вінок, шаровари, чоботи); слова на позначення музичних інструментів, ігор, танців, фольклорних творів (кобза, дума, гопак, коломийка, гуцулка); вислови зі сфери традиційних промислів і ремесел (серп, ціп, коса, верстат, веретено); назви частин житла, поселення, громадських та господарських споруд (село, місто, хутір, хата, стодола); номінації свят, обрядових дійств (вечорниці, дівич-вечір, народний, Коляда, Великдень, Купала); назви міфологічних істот, божеств (Ісус Христос, Діва Марія, святий Миколай, доля) та ін. Серед них можуть бути історизми, етнографізми, фольклоризми, діалектизми з відповідними мовними показниками.

Сучасну культуру українців репрезентують: назви державно-національної незалежності (тризуб, гімн, герб, прапор, Президент та ін.); слова на позначення політичних і громадських організацій, форм законодавчої, виконавчої та судової влади («Просвіта», Верховна Рада, Рада Міністрів); номени освіти, науки, виробництва (школа, академія, підприємство); реалії транспорту, зв'язку; назви побутових закладів, яких немає в інших країнах або які відрізняються своїм змістом (магазин, майстерня, базар); назви географічних об'єктів (діброва, яр, левада, ставок); номінації типових рослин, тварин, птахів, комах, риб (рута-м'ята, віл, ворон, бджола, щука, жаба); вислови зі сфери сучасної літератури, театру, кіно, музики, образотворчого мистецтва тощо (баллада, ікона, вишивка); ономастика (власні імена людей, назви міст, сіл, річок, озер та ін.: Тарас, Леся, Київ, Полтава, Дніпро, Дунай, Світязь) і под.

У кожній словниковій статті подається тлумачення лексем, форми називного, родового, кличного відмінків однини, називного відмінка множини, пестливо-зменшувальні та збільшувальні форми. Наводяться синоніми, типові означення, варіанти, сталі вислови - прислів'я, приказки, фразеологізми. Культурологічна частина статті містить відомості про символічне, обрядове значення названого словом поняття, історичні аспекти. Вживання слова ілюструється прикладами використання номінацій у текстах різних жанрів. Перша частина нашої праці готується до виходу

в світ у ВД «Просвіта». Сподіваємось, що вона буде корисною для виховання української мовної особистості з огляду на інтегративний підхід до вивчення українознавчих дисциплін. Подібне видання прислужилося б і тим іноземцям, які перебувають на початковому етапі ознайомлення з українською мовою, художньою літературою, культурою, музикою, образотворчим мис-

тецтвом, історією. Вважаємо, що вже назрів час не лише здійснювати фрагментарний аналіз номінацій з етнокультурною семантикою у певних аспектах, а й зосередити увагу на системному лексикографічному опрацюванні цієї лексики в сучасній українській мові, вивчення якої сприятиме формуванню національно-мовної свідомості учнів та студентів.

1. Бауэр В., Дюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов.- М., 2000.
2. Войтович В. Українська міфологія.- К., 2002.
3. Дяченко Л. М. Функціонально-семантична характеристика безеквівалентної та фонові лексики сучасної української мови: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01/Ін-турк. мови НАН України.- К., 1997.
4. Кононенко В. І. Символи української мови.- Івано-Франківськ, 1996.
5. Левченко О. П. Безеквівалентна російська і українська фразеологія: Авторсф. дис... канд. філол. наук / Ін-т мовознавства НАН України.- К., 1995.
6. Муллагєєва Л. К. Реалии русской культуры. Лингвокультурологический словарь.- Уфа, 2001.
7. Никитина С. Е., Кукушкина А. Ю. Дом в свадебных причитаниях и духовных стихах.- М, 2000.
8. Сімович О. До проблеми укладання словника вербальних символів // Діалектологічні студії 2: Мова і культура / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзєй,- Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003.- С 261-300.
9. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры.- М., 2001.
10. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / Под ред. Н. И. Толстого.- Т. 1.- М, 1995; Т. 2.- М., 1999; Т. 3.- М., 2004.
11. Словник символів / За ред. О. І. Потапенка і М. К. Дмитренка.-К., 1997.
12. Słownik stereotypów i symboli ludowych («Kosmos») / Red. J. Barimiński.- Lublin, 1996.
13. 100 найвідоміших образів української міфології I За ред. О. Таланчук.- К., 2002.
14. Хобзєй Я. Гуцульська міфологія: стнолінгвістичний словник.- Львів, 2002.

N. Danylyuk

THE LINGUOCULTURAL LEXICS IN MODERN UKRAINIAN AND ITS LEXICOGRAPHY STUDING

The article is devoted to the problem of selection of words with cultural and national connotation in modern Ukrainian. The main criteria of selection are pointed out and the main thematic groups of nominations are suggested. The results of the work of the professors of Volyn State University work for the compilation of the country study dictionary "Ukraine in words" are given.